

İSLÂM İKTİSADININ BAŞLICA SORUNLARI

Major Problems of Islamic Economics

Mustafa ACAR*

Özet

Bu çalışmada gerek teorik, gerekse pratik açıdan çeşitli sıkıntılarla yüzyüze olan İslâm iktisadının başlıca sorunları tartışılmaktadır. Bu bağlamda biri daha teorik, üçü ise daha pratikle ilgili olmak üzere İslâm iktisadının önemli dört sorunu irdelenmiştir: İslâm ekonomisinin pratiğinin olmaması ile İslâm iktisat teorisi arasında nasıl bir bağlantı olduğu, İslâm'da faiz ve "sermayenin fiyatı" sorunu, entellektüel altyapı sorunu ve nihayet "tercih çarpıtması" sorunu.

Anahtar Kelimeler

İslâm iktisadı, faiz, sermaye, iktisat teorisi, tercih çarpıtması.

1. Giriş

İslâm iktisat teorisi bir bakıma varolup olmadığı tartışılabilir bir olgudur. Bir yandan 1960'lı yıllardan bu yana İslâm iktisadı alanında çoğunluğu Hint ve Pakistan kökenli iktisatçıların başını çektiği bilimsel çalışma denemelerine bakarak İslâm iktisadı diye bir sosyal bilim dalının varlığı ileri sürülebilir. Öte yandan, günümüzde İslâm ülkeleri dahil hiçbir ülkede tümüyle İslâmî kurallara dayalı bir sosyo-ekonomik düzenin mevcut olmadığı gerçeğinden hareketle, İslâm ekonomisinin ve buna dayalı bir İslâm iktisat teorisinin varolmadığını, varolma koşullarının oluşmadığını iddia etmek de mümkündür.

Yine de, pratiği olmayan şeyin teorisinin olup olamayacağı şeklinde bir felsefi tartışmayı sonraya bırakarak, daha pragmatik bir yaklaşımla, elinizde tuttuğunuz da dahil olmak üzere birçok akademik dergiye kapak, birçok kitaba araştırma konusu olduğuna göre, böyle bir konunun gerek teoride gerekse uygulamadaki sıkıntılarına rağmen yaşadığımız gerçeğimizin bir parçası olduğunu teslim etmek gerekir. Derinliği tartışılmalı olsa da, aslında bu konuda, bir kısmı bu çalışmanın kaynakçasında yer verilen çalışmaları da içeren, kayda değer bir literatür de oluşmuş durumdadır.¹

* Doç.Dr., Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

¹ Türkçe ve İngilizce literatürde İslâm iktisadıyla ilgili çalışmaların bir derlemesi için bkz. Siddiki (1984, 1988) ve Yılmaz (1991). Siddiki İngilizce literatürden bu konuda 700 çalışma içeren bir liste vermektedir.

Abstract

This article discusses major problems of Islamic economics, which faces various difficulties in both theoretical as well as practical level. In this context, four important problems of Islamic economics are highlighted, one is of theoretical, while the rest three are more of a practical nature: lack of practical ground on which Islamic economic theory would be based; the issue of interest or "price of capital," lack intellectual infrastructure; and lastly the issue of "preference falsification."

Key Words

Islamic economics, interest, capital, economic theory, preference falsification.

Dahası, halkın ezici çoğunluğu Müslüman olan Türkiye gibi ülkelerde gerek ailesinden, gerekse içinde yetiştiği toplumsal çevreden dini bir terbiye almış olan bilim insanlarının en azından bir kısmının inandıkları ile yaşadıkları arasında belirli bir uyum arama kaygılarının olması da gayet anlaşılabilir bir olgudur. Kısaca Pakistan ve Malezya gibi bir iki istisna dışında henüz üniversite müfredatına girmemiş, teorik ve yapısal gelişim açısından ciddi sorunları olan, uluslararası sosyal bilim camiasında geniş yankı bulmayan bir alan olsa da, İslâm iktisadı diye bir olgu vardır ve birçoğumuz için bu olgu, hakkında düşünmeye, fikir üretmeye, sesli düşünmeye değer bir olgudur.

Bu yazının konusu gerek teorik, gerekse pratik açıdan çeşitli sıkıntılarla yüzyüze olan İslâm iktisadının başlıca sorunlarını irdelemektir. İzleyen bölümde bu bağlamda biri daha çok teorik, üçü ise pratikle ilgili olmak üzere İslâm iktisadının bize göre

tedir. Kuran'ın (2002) kaynakçasında büyük çoğunluğu doğrudan İslâm iktisadıyla ilgili 400'e yakın çalışmaya referans verilmektedir. Yılmaz'ın (1991) bir kısmı doğrudan İslâm iktisadını konu almamakla birlikte Prof. Sabahattin Zaim'in, Khurshid Ahmad'ın derlediği *Studies in Islamic Economics* (1981) adlı çalışma için hazırladığı listeyi esas alarak yaptığı Türkçe literatür taraması da çok sayıda çalışma içermektedir. Khan (1983) İngilizce ve Urdu literatürden kısa tanımlarıyla birlikte 1300 kaynağa atıfta bulunmaktadır. Khan ve Siddiki'nin literatür taramasının üzerinden geçen zaman dikkate alındığında yeni yapılacak bir literatür taramasının daha kabank bir liste ortaya koyacağı açıktır. Yine de, bu rakam abartılmamalıdır. Bahda yalnızca Karl Marks'ın hayatıyla ilgili eserlerin binleri bulunduğu dikkate alınacak olursa, bir bilimsel "disiplin"le ilgili birkaç bin eser abartılacak genişlikte bir literatür sayılmaz.

önemli dört sorunu tartışılmıştır: İslâm ekonomisinin pratiğinin olmaması ile İslâm iktisat teorisi arasında nasıl bir bağlantı olduğu, İslâm'da faiz ve "sermayenin fiyatı" sorunu, entellektüel altyapı yetersizliği sorunu ve nihayet tercih çarpıtması sorunu.

2. İslâm İktisadının Başlıca Sorunları

İslâm iktisadıyla gerek akademik-entellektüel düzeyde, gerekse uygulamaya dönük yönüyle uğraşan insanların yüzleşmek durumunda olduğu esasen pek çok teorik ve pratik sorun vardır. Ne var ki bunların ayrıntılı incelemesi makale boyutunu aşan geniş hacimli, bağımsız çalışmaların, kitapların konusu olabilir. Bu yazıda yer kısıtlılığı da dikkate alınarak yalnızca yukarıda belirtilen dört soruna değinmekle yetinilecektir.²

2.1. İslâm Ekonomisinin Pratiğinin Yokluğu

Teori pratikten önce mi gelir, sonra mı; veya teori mi pratiği, yoksa pratik mi teoriyi önceler sorusu bir noktaya kadar "tavuk mu yumurtadan, yumurta mı tavuktan çıkar" sorusuna benzer. Bunun felsefi tartışması uzun sürebilir, ancak ayrıntıya girmeden denebilir ki teorinin pratiği etkileyip yönlendiren yanları kuşkusuz varolmakla birlikte, bilimsel-teorik bir disiplinin oluşmasında pratik daha öncelikli, daha belirleyicidir.

Bu çerçevede İslâm iktisadının temel sorunlarının başında, bağlularının içine sinen bir İslâmî ekonomik pratiğin olmaması gelmektedir. Muhammed Bakır es-Sadr, İslâm iktisadıyla ilgili literatürdeki belki de en geniş kapsamlı eser olan *İslâm Ekonomisi Doktrini* (1980) adlı kitabında bu gerçeği isabetle teşhis ederek, İslâm'ın iktisadi sistemini bir bilim olarak sunmanın sakıncalı olduğunu, zira bilimsel anlamda İslâm iktisadının şeklini ve gelişmesini uygulandığı pratikten alacağını belirtmektedir.³ Bu bağlamda İslâm'ın istisnai birkaç örnek dışında yaygın bir iktisadi pratiği olmadığı için İslâm iktisat teorisinden veya İslâmî iktisat biliminden söz etmek de anlamlı değildir.

Bilimsel anlamda bir teori pratiğin gözlemine dayanmak durumundadır. Pratiğin deney ve gözlem yoluyla incelenmesinden elde edilen bilgiler sistemleştirilir, elde bulunan verilerden yola çıkarak, belirli varsayımlar eşliğinde bir sorunu veya bir davranışı

açıklamak üzere bir model kurulur. Model çerçevesinde belirli değişkenlerin birbirini nasıl etkilediği sembolik bir dille ifade edilir. Ardından çözümlenmek istenen sorunla veya davranış biçimiyle ilgili bir tespit, bir öngörü veya iddia ileri sürülür, bilimsel adıyla, "hipotez" geliştirilir. Daha sonra kurulan model ve olgusal gözlemler yardımıyla bu hipotez test edilerek, gözlemlerin hipotezi destekleyip desteklemediğine bakılır. Testi başarıyla geçen hipotezler genellik kazanır ve teoriye dönüştürülür, geçemeyenler ise yeniden formüle edilerek tekrar teste tabi tutulmak durumundadır. Böylece bilimsel teori geliştirme süreci yeniden başlar. Bu anlamda pratiği olmayan şeyin teorisi de olmaz.

Dünyada yaklaşık 1.5 milyar Müslüman yaşamasına, 50'nin üzerinde İslâm ülkesi bulunmasına rağmen gerek Müslüman, gerekse gayri-Müslim dünyada yaygın kabul gören bir "İslâm iktisadi kuramı"nın olmaması, böyle bir kuramın yeşermesine imkân verecek bir pratikten İslâm dünyasının yoksun olması oldukça manidardır. Bu olayın bir boyutu Batılı sömürgeci yayılma, bir boyutu da Müslümanların yüzyıllardır içinde yaşadıkları düşünsel ve zihinsel atalet durumuyla ilgili olsa gerektir.

Batılı sömürgeci yayılma işgal ettiği ülkelerdeki kurumları kendi çıkarlarına hizmet verecek biçimde dizayn etmiş, hatta daha da ileri giderek, bu kurumları gönüllü benimseyerek, kendi halklarıyla çatışmak pahasına kollayıp yaşatmaya hevesli bir siyasetçi-bürokrat kuşağın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Birçok kurum ya doğrudan Batıdan ithal edilmiş, ya da belirli uyarlamalar yapılmak suretiyle benimsenmiştir. Klasik banka kurumu başta olmak üzere okullar, mahkemeler ve öteki kamu kurumlarının İslâmî olmak, birey-birey, birey-toplum ve birey-devlet ilişkilerini İslâm'ın öngördüğü kurallara göre düzenlemek gibi bir kaygıları yoktur. Çoğu baskıcı otoriter yönetimlerle yönetilen halkın çoğunluğu Müslüman ülkelerde yine siyasal-ideolojik sebeplerle sivil toplumun gelişmesine de izin verilmediğinden İslâm iktisadının teorik gelişmesinin üzerine yaslanacağı pratik zemin ya hiç gelişmemiş, ya da oldukça cılız kalmıştır. Yirminci yüzyılın büyük bölümünde fiilen askeri işgal altında yaşamış olan İslâm ülkeleri 1950'li yıllarda askeri sömürge olmaktan kurtulmuşlarsa da, ekonomik ve siyasi yapıları itibarıyla, sömürge artığı yönetimlere, uygulamaları İslâm'ın temel metinlerine uygunluk bakımından oldukça sorunlu sivil veya askeri diktatörlüklere dönüşmüşlerdir.

Konunun diğer boyutu, Müslümanların yüzyıllardır düşünsel ve zihinsel olarak içinde buldukları ataletle ilgilidir. 7-11. yüzyıllar arasında, bugün Batı medeniyetinin olduğu gibi, dünyaya ilim irfan dağıtan, kütüphaneleri, rasathaneleri, hareketli bilimsel-felsefi tartışma ortamıyla pek çok bilimsel gelişme-

² İslâm iktisadının doğası, ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi ve temel meseleleriyle ilgili olarak örneğin bkz. *Contemporary Aspects...* (1968), Mübarek (1978), Çarpa (tarihsiz), Debbağoğlu (1979), Siddiki (1976, 1983), Sadr (1980, 1991a ve 1991b), Nakvi (1985), Erdoğan (tarihsiz), Han (1988), Duri (1991) ve Kuran (2002).

³ Sadr bu noktada *iktisadi ekol'le iktisat bilimi* arasında ince bir ayrım yapmakta, birincisinin olması gerekenin, idealin ne olduğu, "Ekonomik olgu hayatta nasıl tezahür etmeli?" sorusunu cevaplarlarken, ikincisinin olanla, pratikte gözlenenle, "Ekonomik olgu günümüzde nasıl devam ediyor?" sorusunun cevabıyla ilgilendiğini belirtmektedir (1991a:109-139).

nin öncülüğünü yapmış olan İslâm dünyası, o tarihten sonra bu alanlarda sürekli ivme kaybetmiş, ilmi gerileme bir süre sonra askeri ve siyasi gerilemeyi de beraberinde getirmiştir. Bu gelişmenin nedenleri arasında birçok teorik ve pratik faktör sayılabilir: Gazali gibi bazı düşünürlerin felsefeye yönelttikleri, yer yer felsefeyle uğraşanların dinden çıktıkları suçlamasına dönüşen eleştiriler, İslâm medeniyetini baştan ayağa tahrip eden Moğol istilası, Müslüman topluluklardaki mezhep taassubu, İslâm öncesinden kalan cahili geleneklerin zamanla hortlaması, bazı tasavvufi geleneklerin dünya nimetlerinden el-etek çekmeyi öğütleyen öğretilere yönelmesi, iç siyasal çekişmeler... gibi *içsel dinamiklerin* yanı sıra, Batıda 13. yüzyıldan itibaren sanat ve bilim faaliyetlerinin giderek ivme kazanması ve bu bakımdan İslâm dünyasını geride bırakması, coğrafi keşifler, merkantilist yayılma, sanayi devrimi ve sömürgecilik gibi *dışsal dinamikler*, İslâm dünyasının görece gerileyip güçsüzleşmesine neden olan başlıca faktörler arasında sayılabilir.

Bunları uzun uzadıya tartışmak bu yazının konusu değildir. Ancak konuyla ilgili olarak altı çizilmesi gereken husus, düşünsel, bilimsel ve felsefi alanda başlayan durgunluk ve gerilemenin, siyasal ve askeri açıdan güçsüzlüğü ve ekonomik açıdan görece yoksulluğu da beraberinde getirdiği, dolayısıyla İslâm dünyasını kendi inanç sistemleriyle uyumlu kurumlar geliştirmek ve bunlar arasındaki işleyişi konu edinen bilimsel teoriler üretmekten aciz bir konuma düşürmüş olmasıdır.

2.2. İslâm'da Faiz ve Sermayenin Fiyatı Meselesi

İslâm'da faiz meselesi belki de modern dünyada Müslüman alim, hukukçu ve iktisatçıları en fazla uğraştıran, hem teorik hem de pratik yönleri olan karmaşık bir konudur. Meselenin bir boyutu İslâm'ın temel kaynaklarında yasaklanmış olan faizin ne olup ne olmadığıyla, "riba" kavramının tanımı ve kapsamıyla ilgilidir. İkinci ise üretim faktörlerinden biri olan sermayenin fiyatının, Kur'an'ın yasakladığı anlamda faiz olarak kabul edilip edilemeyeceğidir. Meselenin bir üçüncü boyutu, İslâm iktisadının uygulamaya yansımaları sayılabilecek faizsiz bankalar veya özel finans kurumlarının klasik bankaların kullandığı hangi araçları kullanıp hangilerinden kaçınmaları gerektiğiyle ilgilidir.

Kur'an-ı Kerim'de ticaretin helal, "riba"nın haram kılındığı açıkça belirtilmektedir. Dolayısıyla dini bütün Müslümanlar için *riba'nın* yasak olup olmadığı bir tartışma konusu değildir: riba yasaktır. Ancak, Kur'an'ın yasakladığı riba ile modern dünyada kullanılan "faiz" kavramının aynı anlama gelip gelmediği, ribanın bütün faiz çeşitlerini kapsayıp kapsamadığı oldukça tartışmalıdır.

Her şeyden önce tek bir faiz yoktur, deyim yerindeyse "envai çeşit" faiz vardır. Üretimde kullanılan makineler vb. sermaye mallarını kullanmanın bedeli, bankaya yatırılan tasarruflar karşılığında elde edilen getiri, banka veya başka bir ödünç verici kurumdaki alınan kredi karşılığında ödenen bedel, Hazine veya özel şirketlerin borçlanma senetlerine yatırılan paranın getirisi, borsa kazançları, sigorta primleri, yatırım fonlarından elde edilen gelir, kişilerarası özel borç-alacak ilişkilerinde anapara aşan kısım, alış-verişte vade farkı olarak orijinal fiyata eklenen bedel, kâr-zarar ortaklığıyla çalışan özel finans kurumlarının dönem sonunda katılımcılara "kâr payı" adı altında ödenen, ama piyasa faiz hadleriyle büyük bir paralellik arzeden getiriler, vb. pek çok "faiz" türünden sözedilebilir. Bu listeye daha bir çok faiz veya faiz çağrışımı yapan işlem eklenebilir.⁴ Bunlardan hangisinin Kur'an'ın yasakladığı anlamda faiz, hangilerinin haram sınırlarına girmeyen normal alış-verişin gereği olan ödeme biçimleri olduğu konusu içinden çıkılması kolay olmayan, belki de hiçbir zaman sonuçlanmayacak olan çetrefil bir tartışma konusudur.⁵

Genellikle radikal-Selefi bir yaklaşımı benimseyenler bu konuda tartışmaya gerek olmadığını ileri sürmekte, faizin her türlüşününün yasak olduğunu belirtip tartışmaya noktayı koymaktadırlar.⁶ Daha rasyonalist, kelamcı ya da akılcı gelenekleri takip edenlerse meselenin bu kadar basit olmadığı, günümüzde adı faiz olarak anılsa, veya kendisi faiz gibi görünse de birçok ödeme biçiminin Kur'an'ın yasakladığı anlamda "riba" olmadığını düşünmektedirler. Günümüz İslâm hukukçularına, dinadamlarına, ilahiyatçılara veya geleneksel cemaat liderlerine en sık sorulan sorular arasında enflasyonun altında kalan parasal getirinin, vade farkının, özel finans kurumlarının yapılan kâr payı ödemelerinin, borsa hisse senedi alım-satımının, bankacılık ve sigor-

⁵ Esasen Kur'an, İslâm öncesi Araplar arasında yaygın olan, zamanında ödenmeyen borcun anapara ve biriken faizle birlikte ikiye katlanmasına dayanan bir uygulama olan riba'yı yasaklamaktadır. Bu anlamıyla borçluların köleliğe iten bir uygulama olan riba, ciddi toplumsal çatışmalara yol açan bir uygulamaydı. Bu noktadan hareketle İslâm'ın başlangıcından bu yana bir çok Kur'an yorumcusu riba'nın yasaklanma amacının toplumsal açıdan zararlı mali uygulamaların engellenmesi olduğunu belirterek, bu yaşağın modern devletlerdeki iflas yasalarında olduğu gibi, alacaklıların borçlarını zamanında ödeyemeyen borçlulara hoşgörülü davranmasını sağladığına işaret etmiştir. Oysa zamanla faize karşı çıkmak İslâm iktisatçısı sayılmıyorsa olmaz şartı olmuştur. .. İlike olarak her tür faize, mali sistemleri geri kalmış ülkelerdeki tefecilerin tekeli kazançlarının yanında, sanayileşmiş ülkelerdeki ticari bankaların rekabetçi bir ortamda elde edilmiş kazançlarına da karşı çıkmak gerekir (Kuran, 2002: 75-76).

⁶ Hari bu konuda "Modernistler ribanın bugünkü banka faizlerinin karşılığı olup olmadığını tartışmışlardır. Fakat ulemanın ve Müslüman ekonomistlerin yazıları, seminer ve konferanslardaki yeterli tebliğler bu şüpheleri açıklığa kavuşturmuştur. Artık ribanın her türlü faizi ifade ettiği konusunda fikir birliği vardır" demektedir (1988:62).

tacılıkla ilgili işlemlerin faiz olup olmadığı soruları yer almaktadır.⁷

Faizle ilgili tartışmanın nirengi noktalarından biri, geleneksel iktisat teorisinde "faiz" (interest) olarak adlandırılan, bir üretim faktörü olarak sermayenin üretimden aldığı payın İslâm iktisadında adının ne olacağıdır. Belki de bu çetrefil sorunsaldan nisbeten kolay kurtulmak umuduyla bazı İslâm iktisatçıları sermayeyi üretim araçları arasında bile saymamış, onu "birikmiş emek" şeklinde tanımlayarak işin içinden sıyrılmayı denemişlerdir. Kahf (1978: 33) ve Siddiki'nin (1984:169) de belirttikleri gibi modern İslâmî literatürde üretim faktörleri üzerinde bir mutabakat bulunmamaktadır. Örneğin Mevdudi Batı'daki herhangi bir mikroiktisat ders kitabıyla paralel bir biçimde üretim faktörlerini *emek, sermaye, toprak ve organizasyon (girişim)* olarak gruplandırmaktadır. Buna karşılık Abu Saud (1967, 1984) bu listeye "girişim"i dahil etmemekte, üretim faktörleri olarak doğal kaynaklar, işgücü ve sermayeyi saymaktadır. Abdul-Mannan sermayeyi üretim faktörleri listesine dahil etmemektedir. Kahf'a göre bu görüş ayrılığı, nihai faktörler ile yakın (immediate) faktörlerin birbirine karıştırılması, veya sermayenin birikmiş emek olarak kabul edilip edilmemesi gibi iki nedenden biriyle alakalıdır.

Sermayenin üretim sürecinde oynadığı açık rolün İslâm'daki faiz yasağıyla uzlaştırılması konusunda yaşanan sıkıntı, yukarıda değinildiği üzere, bu sorunu içinden çıkılmaz hale getirmektedir. İlk sorunu bizi doğrudan doğruya iktisattaki "değer kuramı"nın merkezi sorunsalına, ikincisiye bölüşüm kuramına götürmektedir.⁸

Uğraşılması gereken sorunlardan biri sermayenin tanımıyla ilgilidir: Para ya da finansal sermaye bir üretim aracı mıdır, değil midir? Üretim aracıysa ona ödenecek bedel İslâm'ın yasakladığı anlamda "faiz" olarak kabul edilebilir mi?

Öncelikle sermayeyi ikiye ayırmak gerekmektedir. Fiziksel sermaye ve finansal sermaye. Böyle bir ayrım hiç değilse meselenin belirli bir bölümüyle ilgili sıkıntıyı atlatmayı kolaylaştırmaktadır. Fiziksel sermaye, makineler, taşıtlar, binalar, alet-edevattan oluşmaktadır. Fiziksel sermaye kapsamına giren araçlar aynen toprak ve işgücü gibi temel bir üretim faktörüdür. Fiziksel sermayenin fiyatının faiz olarak

kabul edilmesi imkânsızdır. Toprağa nasıl bir satınalma veya kiralama bedeli ödeniyorsa, işgücüne emeğine karşılık nasıl belirli bir ücret ödeniyorsa, istihdam edilen makine vb. fiziksel sermayeye de ya satınalma, ya da belirli bir kiralama bedeli ödenmek durumundadır. Sermayenin çıktıdan aldığı bu paya modern iktisat yazınında "faiz" denmektedir. Oysa bunun Kur'an'ın yasakladığı faizle hiçbir ilgisi olmasa gerekir. Sorun daha çok para ve kredinin işe karıştığı finansal sermaye araçlarıyla ilgili olarak ortaya çıkmaktadır.

Finansal sermayenin kapsamına ise nakit para, sanal para, teminat, tahvil, bono, borç senedi, yatırım fonu ve kredi gibi borçlanma veya ödünç verme araçları girmektedir. Can sıkıcı soru, bu araçların bedelinin, yani finansal araçlarla ödünç verme veya ödünç almanın karşılığının ne olacağıdır. Acaba bu tür araçlarla alınan borca karşılık ödenen bedel, veya verilen ödünce karşılık elde edilen getiri, adı ne olursa olsun "riba" karşılığı olarak "faiz" kabul edilebilir mi? Bu bağlamda kabaca iki görüşün varlığından sözedilebilir:

Birincisi, önceden belirli bir bedel garanti edilirse (banka mevduat faizi, hazine bonusu faizi, kredi faizi, vb.) bunun adı faizdir ve İslâm'a göre yasaktır. İkincisi, daha modern zamanlarda yaygın kabul görmeye başlayan, bu tür parasal sermaye araçlarına ödenen bedelin enflasyon oranının altında kalan kısmının faiz olarak kabul edilemeyeceği; ancak enflasyon oranının üstünde kalan kısmının faiz olduğu ve kaçınılması gerektiğidir.⁹

İkinci önermenin ilk kısmına, enflasyonun altındaki getirinin faiz olmadığı görüşüne, bu satırların yazarı da iştirak etmektedir. Önermenin ikinci kısmı ise tartışmaya açıktır. İşçi ücretlerine enflasyonun üzerinde zam yapılmasının hiçbir anormal tarafı yokken, toprak kiralama bedellerinde enflasyon oranından daha yüksek bir artırma gidilmesi kimsenin zihninde bir faiz çağrışımı yapmazken, yine bir fiziksel sermaye kiralama bedeli olan ev kiralasının önceden yapılan bir sözleşmeyle enflasyonun üzerinde bir getiriye bağlanması gayet normal kabul edilirken, bireylerin şimdiki tüketimlerinden feragat ederek¹⁰ verdikleri ödünç paranın enflasyonun üzerinde bir getiri sağlamanın neden faiz olarak görülüp yasaklanması gerektiğinin tatmin edici bir cevabı yoktur.

⁷ İslamiyetin günümüz sorunlarına ne tür çözümler önerdiği konusunda, örneğin bkz. Karagülle (1976), Tabakoğlu (1987), Döndüren (1988), Karaman (2003a ve 2003b).

⁸ Bu satırların yazarı İslâm hukukçusu veya iktisatçısı değildir, bu konularda kendisini asla kesin yargıda bulunma veya doğruların va'z etme konumunda görmemektedir. Bu çerçevede burada söylenenler hakikatin bir ifadesi olmaktan çok, yalnızca konuyla ilgili günlük yaşamın getirdiği sorulara amatörcü cevap arama ve çözüm bekleyen sorunların dile getirilmesi konusunda bir sesli düşünme denemesi olarak görülmelidir.

⁹ Bkz. Döndüren (1988), Karaman (2003a ve 2003b).

¹⁰ Modern iktisatta faizin ortaya çıkma veya meşrulaştırılma gerekçelerinden biri "faizin zaman tercihi teorisi" olarak bilinir. Buna göre faiz, doğaları gereği bugün olanı yarın olacak olana tercih eden insanların, bugün ellerinde olanı başkasına ödünç verip belirli bir süre tüketimlerini ertelemenin bedeli olarak ortaya çıkar. Keynes'e göre faiz, eldeki nakitten vazgeçmenin bedelidir. Klasiklere göre faiz, tüketimden vazgeçip tasarruf etmenin bedelidir. Bu gerekçeler İslâm'da vade farkının helal olduğunu kabul edenlerin görüşüyle tutarlıdır.

Kısaca finansal borçlanma araçlarının önceden belirlenen sabit getirilerinin neden riba olarak kabul edilmesi gerektiği konusu, üzerinde ciddi biçimde düşünülmesi gereken konulardan biridir.¹¹

Günümüzde 60'dan fazla ülkede uygulanmaya başlanan İslâm bankaları veya faizsiz finans kurumlarının pratiğine bakıldığında teorik olarak çetrefil konumunu sürdüren faiz konusuna fiilen pratik bazı cevapların verildiği anlaşılmaktadır.¹²

Esasen kâr-zarar ortaklığı prensibine göre çalışması gereken faizsiz finans kurumlarında kâr ve zarara katılma ilkesine göre çalışan hesapların toplam faaliyet hacmi içinde %5 gibi küçük bir pay aldığı, faaliyet hacminin büyük bölümünün, klasik bankaların finansal kiralama adını verdiği ödünç verme işlemine çok benzeyen "üretim desteği"nin aldığı görülmektedir.¹³

¹¹ Kestirmeci bir yaklaşımla tüm finansal araçların getirilerini faiz sayan yaklaşımın en çok üzerinde durduğu konu risk konusudur. Buna göre sabit getiri risk taşımadığı için faiz kapsamına girmez. Burada iki şeyi hatırlatmakta yarar vardır. Birincisi, son zamanlarda Türkiye'de de yaygınlaşan yatırım fonlarının getirilerinin sabit olmadığı, fon sepetine dahil finansal araçların fiyatlarındaki değişimlere bağlı olarak fon getirisinin de değiştiği, dolayısıyla risk unsuruna veya sabit getiriye dayanarak yatırım fonu, borsa, finansman bonusu gibi finansal araçların getirilerini faiz saymanın tutarsız olduğudur. İkincisi, bankaya yatırılan tasarruf mevduatının hiçbir risk taşımadığı görüşü doğru değildir. Özellikle %100 mevduat sigortası uygulamasının olmadığı ekonomilerde bankanın iflas etmesi, veya verdiği krediyi geri alamaması nedeniyle borcunu ödeyemeyecek duruma düşme ihtimali, dolayısıyla mevduat sahibinin parasını kaybetme riski her zaman vardır. Mevduata %100 devlet güvencesinin verildiği Türkiye'de 2000-2002 döneminde yaşanan ve tamiri için Hazine ve Dünya Bankası kaynaklarının verdiği rakamlara göre 44 milyar dolar gibi ağır bir bedelin ödendiği bankacılık krizinden sonra mevduata %100 devlet güvencesinin aşamalı olarak kaldırılacağı, dolayısıyla mevduat sahiplerinin de risk üstlenmek zorunda kalacağı bir sürece girilmiş bulunmaktadır. Ayrıca, yaşlı, daha güvenli başka bir kazancı olmayan birinin elindeki tasarrufu sabit getirili bir araca, mesela tasarruf mevduatına bağlamasının zulüm veya sömürü olup olmadığı, faiz gerekçesiyle bu kişiyi böyle bir gelirden yoksun bırakıp daha riskli kazanç kaplarına mahkum etmenin ne ölçüde insan ve İslâmî bir şey olduğu da tartışmalıdır. Dolayısıyla ilk bakışta risksiz kazanç olduğu için faiz sayılan ve yasak olduğu iddia edilen banka tasarruf mevduatı dahil pek çok aracın, meseleye daha yakından bakıldığında yasaklanma gerekçeleri anlamını yitirebilmekte, veya geçerliliği tartışma götürür hale gelebilmektedir.

¹² Yer kısıtı da gözetilerek bu yazıda faizsiz bankacılık ve sigortacılık konusuna girilmemiştir. Ancak bu konuda geniş sayılabilecek bir literatürün mevcut olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. İlgilene okuyucu, diğerlerinin yanı sıra, örneğin şu kaynaklara başvurabilir: Rahman (1979), Siddiki (1985), Chapra (1986), Anwar (1987), Özsoy (1987), Abdul Rahman (1994), Kuran (2002). İslâm bankacılığının da bir parçasını oluşturduğu İslâm ve iktisadi kalkınma konusunda bkz. Chapra (1993), Islam and Development (1977).

¹³ Kuran "İslâm bankalarının aktiflerinin yalnızca küçük bir bölümü, çoğunlukla %5'ten azı gerçek kâr-zarar ortaklığına dayalı kredilerden oluşur" demektedir (2002: 84). Türkiye'de faaliyet gösteren bazı faizsiz finans kurumlarıyla yapılan şifahi görüşmeler de bu tespiti doğrulamaktadır. Asıl faaliyet hacmini, murabaha adı verilen klasik bankacılıktaki finansal kiralama veya yeniden satış sözleşmesine (resale contracting) çok benzeyen, işadamları veya sanayicinin ihtiyaç duyduğu ürünün satın alınıp, fiyatını bir miktar yükselttikten malın mülkiyetinin ona devredilmesi, bedelinin de belirli taksitlerle kendisinden tahsil edilmesi esasına dayalı finansman yöntemi

Ayrıca kâr payı getirilerinin çoğunlukla aynı dönemde faizle çalışan klasik bankaların verdiği getirilerle hemen hemen aynı olması dikkat çekicidir. Bu durum, faizsiz finans kurumlarının radikal sefeli bakış açısından faize dayalı, dolayısıyla gayrimeşru, olarak görülebilecek çalışma yöntemlerini içselleştirdiklerine, bunun sonucu olarak da faiz konusunda paranın her türlü getirisi eşittir riba, o da eşittir faiz şeklindeki dar yorumundan çok, vade farkı, enflasyon, değişken getiri vb. faktörleri dikkate alarak bazı parasal akitleri faiz saymayan geniş yorumu benimsediklerine işaret etmektedir.

Özetle faizin ne olduğu, riba ile aynı şey olup olmadığı ve hangi tür "faiz" in caiz olduğu konusunda Müslüman alimler veya bilim adamları arasında bir ittifak sözkonusu değildir. Bir kısmı faiz ve ribayı aynı şey görüp şiddetle reddederken, bir kısmı faizi dolaylı olarak, bir kısmı ise açıktan caiz görmüş, ribayı ise tefecilik sayıp kötülemiştir (Uludağ, 1988: 14).

2.3. Entellektüel Altyapı Sorunu

İslâm iktisadı İslâm hukukunun bir alt kolu olarak görülmektedir. Alış-veriş işlemleri gibi doğrudan iktisadın konusu olan meselelerle ilgili sorunlar, sorular ve cevapları geleneksel olarak ya fıkıh mezheplerinin imamaları veya onların öğrencileri tarafından tartışılmış, fetvalar onlar tarafından verilmiştir. Batı'da iktisat yaklaşık 200 yıldır özelde ahlâkın, genelce felsefenin bir alt unsuru olmaktan çıkmış, bağımsız bir sosyal bilim dalı haline gelmişken, İslâmî gelenekle böyle bir ayrışma yaşanmamıştır; bugün için de iktisadi meselelere fıkıh ve ilmihal kitaplarında çözüm aranmaktadır.¹⁴

Kanımcı Müslüman dünyanın iktisat konusunda ki temel açmazlarından biri, kısmen bu noktayla ilgili olmak üzere, entellektüel altyapı sorunudur.

oluşturmaktadır. Eğer önceden belirlenen fiyat artış oranı o dönemdeki faiz oranına eşitse, bu murabaha sözleşmesi faize dayanan bir sözleşmeyle aynı sonucu doğurmaktadır. Ancak İslâm iktisatçıları -cinsel ilişkinin nikaha dayalı olduğunda helal, nikahsız yapıldığında haram olmasına benzer biçimde- sözkonusu malın bankanın mülkiyetindeyken hırsızlık, yangın vb. her tür mülkiyet riskini bankanın taşınması nedeniyle bu işlemin meşru olduğunu ileri sürerler. Kur'an uygulamada bankanın mülkiyet döneminin yalnızca birkaç saniye sürmesinden hareketle alınan riskin önemsiz olduğu, dolayısıyla murabahanın genellikle dolaylı ve külfetli bir faiz biçimi olduğu kanısındadır. Kâr-zarar ortaklığının faaliyet hacmi içinde bu denli düşük kalmasının nedenini Kuran, bu bankaların yatırım imkanlarının kalitesini değerlendirme yeteneğinden yoksun olduklarını sezerek kâr-zarar ortaklığı esasına göre kredi verdikleri takdirde kötü seçimler yapacaklarından korkmalarına, dahası, yüksek kazanç elde etmeyi bekleyen sanayicilerin (başarı durumunda kazançlarını artırmak için) geleneksel bankalardan kredi almayı yeğleyeceklerini, düşük kazanç bekleyenlerin ise (başansızlık durumunda kayıplarını azaltmak için) kâr-zarar ortaklığına tercih edeceklerinden endişe etmelerine bağlamaktadır (2002: 85).

¹⁴ Felsefeden ve ahlaktan bağımsız modern iktisat gibi, fıkıhtan bağımsız bir İslâm iktisadının iyi bir şey mi, kötü bir şey mi olduğu ayrı bir tartışma konusudur. Burada sadece modern iktisadın Batı düşünce tarihinde izlediği seyrin İslâm düşünce tarihinde yaşanmadığına ilişkin bir tesbit yapılmaktadır.

Genellikle yetişmiş Müslüman ilim adamları içinde İslâm hukukunu, geleneksel fıkhi tartışmaları bilenler iktisat bilmemekte, iktisat bilenler de fıkhi bilmemektedirler. En tercihe değer olanı, bu konuda bir yargıda bulunma, çözümleme yapma, teori üretme ya da bir pratik sorunu çözüme kavuşturma mevkiinde olan insanların hem geleneksel İslâm fıkını ve iktisadi tartışmaları, hem de Batı kökenli modern iktisadi bilmeleri olurdu. Oysa Arapça bilip klasik İslâmî metinleri anlayabilecek insanların ezici bir çoğunluğu genelde Batılı bilimsel-felsefi birikimden, özelde modern iktisat birikiminden yoksundur. Buna karşılık, yerli bir kaliteli üniversitede veya bir Batı ülkesinde ihtisas yapmış, en az bir Batı dilini, çoğunlukla da İngilizce'yi iyi bilip bu yazındaki bilimsel-felsefi tartışmalara aşina, modern iktisat konusunda iyi sayılabilecek bir birikimi olan insanlar da Arapça bilmemektedir. Bunun sonucu olarak bu insanlar klasik İslâmî kaynaklara birinci elden uzanabilecek donanımdan yoksun durumdadırlar.

Sağlam temellere oturan, yalnızca kendi içine kapalı Müslüman cemaat mensuplarının değil, Müslim gayri-Müslim herkesin ciddiye alacağı, modern dünyaya karşı tutum belirlemede Müslümanlara yardımcı olacak bir İslâm iktisadi geleneğinin oluşturulması veya geliştirilmesinin önündeki temel handikaplardan biri, değinilen bu entellektüel altyapı sorunudur. Bu konudaki handikap giderilebildiği ölçüde daha derinlikli, sorgulayan, sloganvari kestirmeci çözümlere prim vermeyen, "sadra şifa" tartışmalar ve günümüz Müslümanlarının sorunlarına çözümler üretilmesi imkânı artacaktır. Bunun mümkün olabilmesi ise hem günümüzün tüm dünyayı etkileyen hakim kültürü olarak Batı kültürü ve özelde Batılı iktisadi birikime aşinâ, hem de İslâmî iktisadi ilkeler ve Müslüman dünyadaki tarihsel uygulamaları birincil kaynaklardan inceleyip sorgulayabilecek bilimsel donanıma sahip bir kuşağın yetiştirilebilmesine bağlıdır.

2.4. Tercih Çarpıtması Sorunu

Yukarıda sözü edilen entellektüel altyapının yetersizliği sorunuyla kısmen ilgili bir sorun da, *tercih çarpıtması* sorunudur. Timur Kuran'ın literatüre kazandırdığı, çeşitli toplumsal baskıların sözkonusu olduğu ortamlarda bireylerin içine düştüğü zor durumları açıklamada oldukça işe yarar görünen bu kavramı, toplumsal-siyasal baskılar ve özgürlük ortamından yoksun bulunma sonucu insanların olduğundan farklı görünmek, gerçek tercihlerini gizleyerek yerine toplumsal-siyasal otorite tarafından onaylanabilir tercihleri ikame etmek zorunda kalmaları halini ifade etmektedir. Bireylerin algılandıkları toplumsal baskılar nedeniyle düşünce, istek veya görüşlerini olduğundan farklı biçimde ifade etmeleri (Demir ve Acar, 2002: 401-02) şeklinde or-

taya çıkan tercih çarpıtması konumuzla ilgili olarak iki boyutlu bir sorunun varlığını ima etmektedir.

Birincisi, özellikle otoriter Jakoben sekülerizm anlayışının benimsendiği ülkelerde kamu otoritesinden kaynaklanan açık veya örtülü baskıların bu alanı cazip, getirisi olan, araştırmacının emeğinin hakkını ödeyen bir araştırma alanı olmaktan çıkarması nedeniyle İslâm iktisadi çalışmalarının daha az sayıda ve daha derinlikten yoksun araştırmalara konu olmasıdır. Bu durum son tahlilde bu alandaki teorik ve pratik birikimi kısırlaştırmaktadır. Eskilerin "marifet iltifata tabidir" sözünün ima ettiği, müşevviklerin kaliteli eserler ortaya çıkmasını kolaylaştırması olgusu burada tersinden geçerli olmakta, bu alandaki marifetlere hiçbir iltifat verilmediği gibi, bir marifet ortaya koymaya kalkışmanın taşıdığı potansiyel veya fiili riskler nedeniyle konu araştırmacıların gündeminde kayda değer bir yer işgal etmemektedir.

Tercih çarpıtmasının İslâm iktisadıyla ilgili ikinci boyutu ise geleneksel dini cemaatlerin kapalı yapısı ve gerek güven sorunu, gerekse dış tehditlerden korunma güdüsü nedeniyle cemaat mensupları üzerinde belirli bir baskının kurulması yüzünden İslâm iktisat biliminin üzerine yaslanacağı pratik zemindeki çeşitliliğin ya kaybolması veya dışardan kolay görülemez hale gelmesidir. Alış-verişte vade farkı uygulayıp uygulamadığı, klasik bankalara veya faizsiz finans kurumlarına hangi şartlarda ödünç verdiği, borç-alacak ilişkilerinde muhtemel risklere karşı ne tür koruma araçlarına başvurduğu bilinmeyen veya kolay öğrenilemeyen bireylerin yaşadığı bir toplumda teorik tartışmaların hızı da doğal olarak kesilecektir. Benzer şekilde aslında günlük hayatın ve ihtiyaçların zorlamasıyla Selefî zihniyete sahip İslâm iktisatçılarının faiz diyerek kestirip attıkları faizsiz finans kurumlarından kredi temin eden, katılma hesaplarından klasik bankaların faiz getirisine yakın "kâr payı" getirisi elde eden, ancak bunu belli etmek istemeyen, bu durumun başkalarının bilinmesinden rahatsız olan bireyler aslında varolan bir gerçeği gizliyorlar demektir.¹⁵ Aslında İslâm iktisadı alanında en fazla malzeme birikiminin ve pratik gözlem imkanının olduğu halkı Müslüman ülkeler yerine, bu alandaki literatüre en fazla katkının ABD ve İngiltere gibi nisbeten daha özgür ve demokratik, dolayısıyla tercih çarpıtması sorununun görece daha az olduğu ülkelere gelmesi oldukça manidardır.¹⁶

¹⁵ Daha önce de belirtildiği gibi Uludağ (1988) esasen tarih boyunca birçoğumuzun faiz olarak nitelendirdiği işlemlerin İslâm toplumlarında çeşitli kılıflar altında nasıl varolduklarına ilişkin ilginç örnekler vermektedir.

¹⁶ Türkçe literatürde İslâm iktisadıyla ilgili tartışmalar konusunda en kapsamlı bilgilerin yer aldığı telif eserin bir Türk'e, ama ABD'de yaşayıp eserlerini İngilizce yazmış bir Türk'e (Timur Kuran) ait olması, yine bu noktaya ilgili ilginç bir gözlemdir.

3. Sonuç

Bu yazıda İslâm iktisadının bugün yüzyüze olduğu teorik ve pratik bazı sorunlar tartışılmıştır. İlkine üzerine yaslanacağı pratik bir zeminin varolmaması nedeniyle İslâm iktisat teorisinin varlığından söz edilip edilemeyeceği konusu irdelenmiştir. Her kuram gözlem yapmak, belirli bir sorunu açıklamaya yönelik olarak model kurmak, hipotez geliştirmek ve bunu sınamak için bunları yapmaya imkân verecek bir pratiğe ihtiyaç duyar. Son yıllarda Pakistan, Malezya, S. Arabistan ve İran gibi bazı ülkelerde ekonomiyi İslâmî ilkelere dayalı hale getirmek amacıyla kapsamlı bazı reform girişimleri olmuşsa da, bu ülkelerin siyasi, askeri ve iktisadi açıdan büyük ölçüde dışa bağımlı olmaları, genelde halkın çoğunluğu Müslüman ülkelerde yaşanan rejim sorunları, devlet-vatandaş ilişkilerinin güvensizlik üzerine inşa edilmiş olması gibi nedenlerle, İslâm iktisat teorisinin verimli bir şekilde gelişeceği pratik bir zeminin varlığından söz etmek ne yazık ki mümkün değildir. Bu durumda İslâm iktisadıyla ilgili yapılacak çalışmalar pratikte sınanma ve yeniden formüle edilme imkanları oldukça sınırlı, doktriner düzeyde çalışmalar olarak kalmaya mahkum görünmektedir.

İslâm iktisadının sözü edilen pratik yokluğu sorununun yanı sıra yüzyüze olduğu diğer başlıca sorunlar arasında entelektüel altyapı yetersizliği sorunu, faiz ile ribanın ne olup ne olmadığı ve sermayenin fiyatıyla ilgili ihtilaflar ile, nihayet bu konuda hem gözlem zenginliğini, hem de derinlikli teorik ve empirik çalışmalar yapılması imkanlarını sınırlayan tercih çarpıtması yer almaktadır.

Bu sorunların aşamalı olarak çözümü dış dünya ile barışçıl ilişkiler kurulmasına, gerek Batılı felsefi-iktisadi birikime, gerekse klasik İslâmî birikime aşınâ bilim adamlarının yetişmesine, bireylerin gerçek tercihlerini dışa daha rahat yansıtılabildikleri ve karar alma süreçlerini etkileyebildikleri görece özgür ve katılımcı bir siyasal-kültürel ortamın yaratılmasına bağlıdır. Geçmiş birikimin eleştirel bir süzgeçten geçirilebilmesi, Batılı birikimden yararlanılabilmesi ve iktisadi hayatın düzenlenmesi konusunda mevcut kurum ve kuramlara yeni alternatiflerin önerilebilmesi ancak çeşitliliğin zenginlik sayıldığı, özgür ve çoğulcu demokratik siyasal zeminler ile, verimliliği ve yaratıcılığı ödüllendiren rekabete dayalı, mal-hizmet-fikir bazında serbest mübadeleyi öne çıkaran iktisadi zeminlerde mümkün olabilir.

Kaynaklar

Abdul Rahman, Yahia (1994), *Lariba Bank Islamic Banking: Foundation for a United and Prosperous Community*, Hiawatha, IA (USA): Cedar Graphics, Inc.

Abu Saud, Mahmud (1984) *Outlines of Islamic Economics*, (İngilizceye çev. S. Ahmad Ali,) Safat-Kuwait: Sahaba Islamic Press.

— (1967), "The Economic Order within

the General Conception of the Islamic Way of Life," *Islamic Review*, 55(2):24-26; 55(3):11-14.

Ahmad, Khurshid (1981), *Studies in Islamic Economics*, (Ed.), Leicester, UK: The Islamic Foundation.

Anwar, Muhammad (1987), *Modelling Interest-Free Economy: A Study in Macro-economics and Development*, Herndon, VA: The International Institute of Islamic Thought.

Contemporary Aspects of Economic Thinking in Islam (1968), Proceedings of the Third East Coast Regional Conference of the Muslim Students Association of the U.S. and Canada, 5th Printing, Indianapolis, IN: American Trust Publications.

Chapra, M. Umer (1993), *Islam and Economic Development*, Islamabad, Pakistan: The International Institute of Islamic Thought.

— (1986), *Towards a Just Monetary System*, Leicester, UK: The Islamic Foundation.

Çarpa, M. Ömer (tarihsiz), *İslâm Ekonomî Sistemi*, (Çev. F. Kurtulmuş), İstanbul: Fikir Yayınları.

Debbağoğlu, Ahmet (1979), *İslâm İktisadına Giriş*, İstanbul: Dergah Yayınları.

Demir, Ö. ve M. Acar (2002) *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 3. bs., Ankara: Vadi Yayınları.

Döndüren, Hamdi (1988), *Çağdaş Ekonomik Problemlere İslâmî Yaklaşımlar*, İstanbul: İklim Yayınları.

Duri, Abdülaziz (1991), *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. S. Orman), İstanbul: Endülüs Yayınları.

Erdoğan, Naim (tarihsiz), *İslâm'da Ekonomik Düzen ve Fakirlik Sorunu*, Ankara: Emel Matbaacılık.

Han, Muhammed Ekrem (1988), *İslâm Ekonomisinin Temel Meseleleri*, (Çev. Ö. Dinçer), İstanbul: Kayhan Yayınları.

Islam and Development (1977), (Ed.) Proceedings of the Fifth Annual Convention of The Association of Muslim Social Scientists, Plainfield, IN: The Association of Muslim Social Scientists.

Kahf Monzer (1978), *The Islamic Economy: Analytical Study of the Functioning of the Islamic Economic System*, Plainfield, IN: Muslim Students Association of U.S. and Canada.

Karaman, Hayreddin (2003a) *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, 17. baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.

— (2003b) *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, Cilt 1-2-3, İstanbul: İz Yayıncılık.

Karagülle, Süleyman (1976), *İslamiyet ve Günümüzün Meseleleri*, İzmir: Akyay Kaynak Yayınları.

Khan, Muhammad Akram (1983), *Islamic Economics: Annotated Sources in English and Urdu*, Leicester, UK: The Islamic Foundation.

Kuran, T. (2002) *İslâm'ın Ekonomik Yüzleri*, (Çev. Y. Tezgiden,) İstanbul: İletişim Yay.

el-Mübarek, Muhammed (1978), *İslâm'da İktisat Nizamı*, (Çev. H. Cemal), İstanbul: Çığır Yayınları.

Nakvi, N. Haydar (1985), *Ekonomi ve Ahlak*, (Çev. İlhan Kutluer), İstanbul: İnsan Yayınları.

Özsoy, İsmail (1987), *Türkiye'de Özel Finans Kurumları ve İslâm Bankacılığı*, İstanbul: Timaş A.Ş.

Rahman, Afzalur (1979), *Banking and Insurance: Economic Doctrines of Islam, Vol. 4*, London: The Muslim Schools Trust.

es-Sadr, Muhammed Bakır (1980), *İslâm Ekonomî Doktrini*, 3. Baskı, (Çev. M. Keskin ve S. Ergün), İstanbul: Hicret Yayınları.

— (1991a), *İslâm ve İktisadi Ekoller*, (Türkçesi: S. Namdar), İstanbul: Akademi Yayınları.

— (1991b), *İslâmî İktisat Projesi*, (Çev. H. Yılmaz), Ankara: Endişe Yayınları.

Siddiqi, Muhammad Nejatullah (1988), *Muslim Economic Thinking: A Survey of Contemporary Literature*, 2nd Printing, Leicester, UK: The Islamic Foundation. İlk baskının Türkçesi: *İslâm Ekonomî Düşüncesi*, (Çev. Y. Kaplan), İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.

— (1985), *Insurance in an Islamic Economy*, Leicester, UK: The Islamic Foundation.

— (1983), *Issues in Islamic Banking*, Leicester, UK: The Islamic Foundation.

Siddiki, Muhammed Necatullah (1976), *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, (Çev. B. Gürsan), İzmir: Akyay Kaynak Yayınları.

Tabakoğlu, Ahmet (1987), *İslâm ve Ekonomîk Hayat*, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Uludağ, Süleyman (1988) *İslâm'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış*, İstanbul: Dergah Yayınları.

Yılmaz, Faruk (1991), *İslâm Ekonomisi ve Sosyal Güvenlik Sistemi*, İstanbul: Marifet Yayınları.